

અમેરિકામાં ભારતીય શાસ્ત્રીય કંઠ્ય સંગીતની મહેફિલ

૧૯૬૫-૭૦ના સમયગાળામાં ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતનો અમેરિકામાં પ્રચાર-પ્રસાર થયો તેનું શ્રેય મુખ્યત્વે પં. રવિશંકરનાં સિતારવાદનને જાય છે. તે આકસ્મિક કે અનાયાસે નથી થયો, તેની પાછળ પંડિતજીની અનેક વર્ષોની લગન, મહેનત અને તપસ્યા છે. આજે પણ ભારતની બહાર મહેફિલ કરનારા કલાકારોમાં મુખ્યત્વે વાદકકલાકારો જ છે. સાંસ્કૃતિક દળની સાથે વિદેશ જનારાઓમાં ક્યારેક એકાદ ગાયકકલાકારનો સમાવેશ થઈ જાય છે. નૃત્ય તથા વાદનની સાથે વિવિધ મનોરંજનના કાર્યક્રમોમાં શાસ્ત્રીય સંગીત પણ પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે, પરંતુ ગાયકકલાકારની સંપૂર્ણ મહેફિલ થઈ હોય એવા પ્રસંગ ઓછા જ આવે છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર (United Nations) તરફથી કર્ણાટક સંગીતના પ્રખ્યાત ગાયિકા એમ. એસ. શુભલક્ષ્મીનો કાર્યક્રમ થયો હતો, પરંતુ તેનું આયોજન કોઈ જુદા જ કારણે થયું હતું. અમેરિકી વિશ્વ વિદ્યાલયોમાં કર્ણાટક સંગીતના ઘણા કલાકાર કર્ણાટક સંગીત શિખવાડી રહ્યા છે. વિચારવાની વાત એ છે કે, એમનામાં પણ વધારે તો વાદકકલાકારો જ છે.

‘કંઠ્ય સંગીત’ ભારતીય સંગીતનો આત્મા છે. ભારતીય સંગીતના મર્મને સાચી રીતે જાણવું હોય તો કંઠ્ય સંગીત જ સાંભળવું જોઈએ. ગત થોડા વર્ષોમાં ભારતીય વાદકોએ પોતાના વાદની સુપ્તશક્તિને ધ્યાનમાં રાખીને કંઠ્ય સંગીતથી ભિન્ન તથા સ્વતંત્ર વાદ શૈલી અપનાવી છે, પરંતુ આજે પણ બધા વાદકોનો મૂળ આધાર કંઠ્ય સંગીત જ છે, તેનું વિસ્મરણ ન થવું જોઈએ. વાદ સંગીત પહેલા ગાયકની સંગત સુધી જ સીમિત હતું. કર્ણાટક સંગીતમાં કેટલાક યુવા કલાકારો, જેઓ પરંપરામાં રહીને પણ ભીડથી હટીને કંઈ નવું કરી બતાવવા ઇચ્છે છે, તેમનો અપવાદ છોડી દેવામાં આવે તો આજે પણ વાદકકલાકાર ગાયનનું જ અનુકરણ કરે છે, તેમ છતાં ભારતની બહાર વાદ સંગીત જ વધારે લોકપ્રિય થઈ રહ્યું છે. વિગત અનેક વર્ષોમાં પં. રવિશંકર, ઉ. અલી અકબર ખાં જેવા શ્રેષ્ઠ વાદકોએ અમેરિકાના સંગીતરસિકોને ભારતીય સંગીતના સંસ્કાર આપ્યા છે, પરંતુ ત્યાં જે સંભળાવવામાં આવ્યું અને સંભળાવવામાં આવી રહ્યું છે, તે મુખ્યત્વે વાદ સંગીત જ છે. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે સામાન્ય અમેરિકન વ્યક્તિ, ભારતીય સંગીત એટલે કે ‘રવિશંકર અને તેમની સિતાર’ એટલું જ જાણે છે.

રવિજીએ ભારતની બહાર સંગીતપ્રચાર કરવાનું ચોક્કસ જ મહાન કાર્ય કર્યું છે. તેના કારણે વિદેશમાં સંગીતપોષક જમીન તૈયાર થઈ ગઈ છે. તો પણ ગાયકકલાકારોને પોતાની જડ ત્યાં મજબૂત બનાવવામાં કંઠ્ય સંગીતના પ્રચાર માટે આજે પણ ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો પડી રહ્યો છે. તેનું કારણ એ છે કે, પરસ્પરવિરોધી સંગીત પદ્ધતિ, ભાષાની સમસ્યા, અવાજ નિર્મિતિનું ભિન્ન તંત્ર તથા હાર્મની-મેલોડી એવી ચાર સીમાઓ પર સંઘર્ષ કરવો પડે છે. વાદ સંગીતમાં ભાષા અને વાદના અવાજની કોઈ અડચણ નથી હોતી તેથી

વાદકકલાકારનું કામ એ સંદર્ભે સરળ થઈ જાય છે, સાથે જ તબલાંની સાથે તેની સવાલ-જવાબની જુગલબંધી પણ બહુ મોટા આકર્ષણ-સમી સિદ્ધ થઈ છે.

એવી પાશ્ચાત્યભૂમિમાં ૧૯૭૧માં મેં પહેલી વાર અમેરિકા જવાનું વિચાર્યું. એક પ્રકારનું સાહસ જ કહેવાય. એક તો નવો દેશ જોવાની ઇચ્છા હતી. બીજું, ભારતીય કંઠ્ય સંગીત સાંભળ્યા પછી અમેરિકન શ્રોતાઓની પ્રતિક્રિયાનો અનુભવ કરવાની ઇચ્છા હતી. પાશ્ચાત્ય સંગીત સાંભળવાની પણ ઇચ્છા હતી તેવી જ રીતે ભારતીય સંગીત એમને સંભળાવવાની પણ ઇચ્છા હતી. મેં અમેરિકા પ્રસ્થાન કર્યું, તે મારી ઇચ્છાશક્તિ અને ત્યાંના સ્નેહીઓના આશ્વાસન પર. પ્રવાસની ખાસ યોજના કે વ્યવસ્થા નહોતી કરી. ફક્ત ગાયનની જ સંપૂર્ણ મહેફિલનું આયોજન અભારતીય શ્રોતાઓ માટે કરવું, પોતાનામાં એક નવી વાત હતી, અનન્ય પ્રયોગ હતો. કંઠ્ય સંગીતની સુંદરતા જે ભારતીય સંગીતનો આત્મા છે, તેને સંગીતપ્રેમીઓ સુધી પહોંચાડવાનો મારો પ્રયાસ હતો. લગભગ તો હું હિન્દુસ્તાની શાસ્ત્રીય સંગીતની પહેલી ગાયિકા છું જેણે ફક્ત ગાયનની જ સંપૂર્ણ મહેફિલોના હેતુથી પશ્ચિમી દેશોની યાત્રાઓ કરી છે. તે પોતાનામાં એક આહ્વાન અને સાહસપૂર્ણ કાર્ય કહી શકાય.

અમેરિકામાં મારા કાર્યક્રમ મુખ્યત્વે મરાઠી સંગીતપ્રેમી અને ઈન્ડિયન એસોસિયેશનનાં ઉપક્રમે થયા. તે સિવાય વિશ્વવિદ્યાલયોના સંગીત વિભાગમાં કે એશિયન સ્ટડીઝ ડિપાર્ટમેન્ટમાં, કેટલાક 'યોગા સેન્ટર્સ' પર, તો કેટલાક અંગત સ્તર પર થયા. તે સિવાય ટી.વી. અને રેડિયો કેન્દ્રોનો અનુભવ મળ્યો.

આસપાસનું પરિસર બદલાય છે ત્યારે કલાવિષ્કારમાં પણ અજાણતામાં જ ફરક પડી જાય છે, કરવો પડે છે, જો તમને લાગે કે તમારા આનંદમાં સામેવાળા પણ સહભાગી થાય તો. અમેરિકા જતી વખતે મારા મનમાં એ જ ડર હતો કે શું-શું બદલવું? પંદર મિનિટમાં ખ્યાલ સમાપ્ત કરવો, લય થોડી દ્રુત રાખવી, તાનોને પ્રાધાન્ય આપવું, વગેરે-વગેરે. હું મારું ગણિત ગોઠવતી રહેતી, પણ જવાબ બરાબર જ હશે તેની ચોક્કસતા નહોતી.

૧૯૬૯માં જ્યારે હું પોતાના ગાયન કાર્યક્રમો માટે ઈંગ્લેન્ડ ગઈ હતી, ત્યારે લંડનનાં 'આલ્બર્ટ હોલ'માં રવિજનો કાર્યક્રમ સાંભળવા માટે ખાસ ગઈ હતી. એમના જેવા અનુભવી વાદક વિદેશી શ્રોતાઓની મહેફિલમાં કેવાં રંગ ભરે છે, તે હું જોવા માગતી હતી. સાચું કહું તો ભારતની અને ભારતની બહારની મહેફિલોની આવી તુલના કરવી એ બરાબર નથી. આનંદ નિર્મિતિ એ જ મહેફિલનું લક્ષ્ય હોય છે, એવું માની લઈએ તો આવી તુલના પણ એકદમ ખોટી હોઈ શકે.

આખરે રવિજનો અનુભવ વાદકકલાકારનો હતો. ગાયનની મહેફિલમાં કેવા રંગ ભરી શકાય, તેનો વિચાર ગાયકકલાકારે જ કરવો પડશે. શું ગાવું જોઈએ, કેવી રીતે ગાવું જોઈએ કે જેનાથી અમેરિકી શ્રોતા તરબોળ થઈ જાય. ઘણો વિચાર કર્યા પછી નક્કી કર્યું કે કોઈ પરિવર્તન નથી કરવું, ફક્ત પ્રારંભમાં એક નિવેદન કરવું.

અમેરિકાના પ્રથમ કાર્યક્રમ વખતે હું કોઈ પણ અનુમાન કરવાની સ્થિતિમાં નહોતી. મુંબઈથી પ્રસ્થાનના સમયે એવું લાગતું હતું કે વધુ નહીં તોયે તબલાં સંગતકારને લેવો જોઈએ, પરંતુ ટિકિટ ખર્ચની મોટી રકમ, અને એક વ્યક્તિનો અમેરિકામાં રહેવાનો વધારાનો ખર્ચ અને સાથે જ તેનું વેતન. મારું જ કંઈ ઠેકાણું નહોતું, એવામાં સંગતકારની જવાબદારી લેવાનું શક્ય નહોતું. મજબૂરીથી આ વિચાર ત્યાગવો પડ્યો. ત્યાં તે સમયે

જે ઉપલબ્ધ હોય તે તબલાંવાદકને લેવો. જ્યાં કોઈ તબલાં પર હાથ રાખવાવાળું પણ ન મળે, ત્યાં ફક્ત તાનપૂરા પર જ ગાવું, એવી પૂર્વ માનસિક તૈયારી કરી હોવા છતાં દરેક કાર્યક્રમની પૂર્વરાત્રિએ સંગતકારની ચિંતાથી ઊંઘ ઊડી જતી. ક્યારેક કલ્પનાથી વધુ સારા તબલાં સંગતકાર મળી જતાં, તો ક્યારેક એકતાલની બંદિશો દાદરા-કહેરવામાં ગાઈને સમજૂતી કરવી પડતી.

બે-ત્રણ કાર્યક્રમ પછી મને અહીંની આખી સ્થિતિનો અંદાજ આવી જશે એવું મારું અનુમાન ખોટું પડ્યું. નવો કાર્યક્રમ, નવી સમસ્યા, હું કલ્પના પણ નહોતી કરી શકતી. આ કાર્યક્રમમાં મને જે મુશ્કેલીઓ પડી, તેમાંથી કેટલીક તો સાંભળવા જેવી છે.

ભારતથી અમેરિકા ગયેલા ભારતીયો ભણેલા અને વધુ ભણતર લેવાનાં કે નોકરીના ઉદ્દેશ્યથી ત્યાં જતા હોય છે. વિદેશ જઈને પાંચ-છ વર્ષ નોકરી કરવી, કંઈક શીખવું, પૈસા કમાવા અને ભારત પાછા આવી જવું. એવી યોજના બનાવીને જનારા ભારતીય યુવાનો ત્યાંની સંસ્કૃતિ સાથે એકરૂપ નથી થઈ શકતા, ત્યાંના વાતાવરણ સાથે સમરસ નથી થઈ શકતા. નોકરી હોય તો સવારે જ કામ પર નીકળી જવું, સાંજે પાછું આવવું. અમેરિકામાં કમરતોડ મહેનત કરવી પડે છે. બહાનાં નથી ચાલતાં. રજાની પ્રથા, નહીં બરાબર છે. આપણે ત્યાં આપણે સામાન્ય રજા કોઈ પણ રીતે લઈ શકીએ છીએ. તેમાં પૂર્વ સ્વીકૃતિની જરૂર નથી હોતી. ત્યાં તમે એવી રીતે રજા પર નથી જઈ શકતા. લાંબી રજા એટલે નોકરીને ખતરામાં મૂકવા જેવું છે. લોકો સીધી નોકરી જ છોડી દે છે, કારણ કે તમારા વગર પણ કંપનીનું કામ ચાલી શકે છે, તો તમારી જરૂર નથી, એ સિદ્ધ થઈ જાય છે. પાછી બીજી નોકરી શોધો. ‘Permenant’ એ શબ્દ તો ત્યાંના લોકો જાણતા જ નથી.

૧૯૬૯માં હું પહેલી વાર ઇંગ્લેન્ડ ગઈ તો તે દિવસે મારી બહેનને રજા હતી. તે જ દિવસે પહોંચે એવી ફ્લાઈટ લેવી પડી. “તું બીજા કોઈ દિવસે આવશે તો હું ઍરપોર્ટ પર નહીં મળું.” એવું તેણે સ્પષ્ટ કહી દીધું હતું. અઠવાડિયામાં પાંચ દિવસ ખૂબ મહેનત કર્યા પછી કોઈ પણ શનિવાર-રવિવારની રાહ જુએ જ. તેમાં પણ પોતાના કામ જાતે જ કરવાં પડે એટલે નવરાશનો સમય ન જ મળે. અઠવાડિયાની સાફસફાઈ, ધોલાઈ, બજાર-હાટ વગેરે કામ શનિવાર-રવિવારની રજામાં પતાવવાનાં, અને તેમાં જો સમય મળે તો પોતાની પસંદગીનાં કામ માટે બચાવવાનો. વીક-એન્ડમાં ક્યાંક જવાનું ન હોય તો જ બાકીના સમયમાં તબલાં-પેટી હાથ પર લેવાય. સંગત કરે તો કોની? ભૂલથી જો કોઈ ગાવા-વગાડવાવાળું આજુબાજુમાં રહેતું હોય તો ક્યારેક મહેફિલ જામવાની સંભાવના હોય. તો પણ સંગીતના પાગલ પ્રેમી આ બધી તકલીફ હોવા છતાં ભારતીય સંગીતમાં પોતાની રુચિ જાળવી રાખે છે. વિદેશમાં જ અમારા ઘિરકવા અને ગોવિંદરાવ દંભે છે. સ્થાનીય સંગત-કલાકારની ઉપલબ્ધતા ન હોય ત્યારે બહારથી કોઈને બોલાવી લેવા પડે છે. અમેરિકામાં જ્યારે ઈચ્છીએ ત્યારે કામની રજા શક્ય નથી, એટલે મનગમતો સંગતકાર આવશે જ એવું નક્કી નથી હોતું. માની લો કે તે આવે પણ, તો આવવા-જવાનો ભારે યાત્રાખર્ચ અને તેનું પુરસ્કારિક વેતન! આમાં તેનો દોષ નથી. ઘણા લોકો તો જમાવીને પૈસા લે છે. આ બધું તમારા બજેટમાં બેસે છે કે નહીં તેનો વિચાર કરી નિર્ણય લેવો પડે છે. તે કેવું વગાડે છે તેનો વિચાર કરવા કરતાં મંચ પર તબલાંવાદક બેઠેલો દેખાવો જોઈએ, એ વધુ મહત્ત્વપૂર્ણ હોય છે. બેરોજગાર લોકોએ કામચલાઉ જ્ઞાન પર તેને ફૂલટાઈમ પ્રોફેશન બનાવ્યું છે. વાદકની પાસે તેના પોતાના

રંગ હોય પણ એવું નથી હોતું. એટલે છેલ્લી ઘડીએ કોઈના પગ પકડો. ક્યાંક-ક્યાંક એવા સંગતકાર મળ્યા જે પોતાના તબલાં, હાર્મોનિયમ જાતે ઉઠાવીને લાવતા, કાર્યક્રમની ટિકિટનું વેચાણ કરતા અને સંગત પણ કરતા.

એક વાર એવું થયું કે કાર્યક્રમના એક કલાક પહેલા તબલચી મહોદય પધાર્યા. મેં વિચાર્યું કે આવી ગયા છે તો સાજ મેળવીને જોઈ લઈએ. તો એ મને પૂછવા લાગ્યા, “તમારાં તબલાં ક્યાં છે?” હું તો ફસાઈ ગઈ. કાર્યક્રમના એક કલાક પહેલા તબલાંની વ્યવસ્થા કરવી મુશ્કેલ હતી. વિશ્વવિદ્યાલયના કારણે વસેલા એ ગામમાં ફક્ત શિક્ષણ હેતુ જ નિવાસ કરનારા લોકો રહેતા હતા. ઘરે-ઘરે ફોન કરીને પૂછ્યું એમ કહું તો એ અતિશયોક્તિ નહીં કહેવાય. અંતે એક પાદરી મહોદયના ભોંયરામાં તબલાંની જોડ પડી છે એવી ખબર મળી. ફરી ફોન પર ફોન, દોડાદોડ. પાદરી મહાશયનું ઠેકાણું મેળવ્યું અને ભોંયરામાં બાંધેલી તબલાંની જોડ બહાર કઢાવી. તે ફક્ત નામ માત્રનાં જ તબલાં હતા, શાહી નીકળી ગઈ હતી અને દોરી તૂટેલી હતી, પણ શું કરીએ? એ જ જોડ લઈને અમે મંચ પર પ્રવેશ કર્યો અને કાર્યક્રમ આપ્યો, આપ્યો શું જેમ-તેમ પતાવ્યો.

બીજી જગ્યાએ તબલચી મહારાજને ફક્ત ત્રણ તાલ જ વગાડતા આવડતા હતા. તીનતાલ, દાદરા અને કહેરવા. નાનપણમાં કોઈ સમયે ભજનની સાથે વગાડવા માટે આ તાલ શીખ્યા હતા. ત્યાર પછી કોઈ રિયાજ નહીં, હાથમાં એક જેવો લય નહીં. એક મિનિટમાં ખ્યાલનો તરાના થઈ જતો. થોભીને ફરીથી શરૂઆત કરવી પડતી હતી. એક મિનિટ પછી ફરી એવું જ.

કોઈના દોષ બતાવવા ઈચ્છું છું, એવું નથી. આ વસ્તુસ્થિતિનું વર્ણન છે. ત્યાંના નિવાસી પ્રેમથી સંગત કરે છે, પોતાનો સમય આપે છે. તેમનો રિયાજ નથી, તો તેઓ શું કરે? કોઈના આગ્રહના લીધે કે કોઈનું કામ ન અટકે એ કારણે સહયોગ માટે આગળ આવે છે. આવા સમયે કણ્ઠક સંગીતવાળાની મને ઈર્ષ્યા થવા લાગે છે. સીધા હાથથી તાલ આપીને ગાઈ લે છે. તાલ સંગત ન પણ હોય તો પણ ચાલી જાય છે. શ્રોતા પણ આ વાતથી ટેવાયેલા હોય છે.

તાનપૂરો

ગાયકકલાકાર માટે શાસ્ત્રીય સંગીત પ્રસ્તુત કરતી વખતે તાનપૂરો હોવો અનિવાર્ય છે. દરેક ગામમાં તાનપૂરો મળી જ જાય, એવું નથી હોતું. ક્યાંક મળી પણ જાય તો આપણા સ્વરનો ન હોય. મારા સ્વરના તારના ચાર-પાંચ સેટ મેં મારી સાથે રાખ્યા હતા. સન ૧૯૬૮માં હું જ્યારે લંડન અને યુરોપમાં ફરી ત્યારે મારી કેબિનમાં મારો તાનપૂરો મારી સાથે રહેતો; ક્યાંયે કોઈ મુશ્કેલી નથી થઈ. પરંતુ સન ૧૯૭૧માં અમેરિકા જતી વખતે તાનપૂરાએ ખરેખર રડાવી દીધી. ‘ઝેર ઈન્ડિયા’થી લઈને બધી ઝેરલાઈન્સમાં મારી યાત્રા થઈ, પરંતુ દરેક વિમાનની કેબિનમાં તાનપૂરો રાખવાની સખત મનાઈ હતી. “બીજી બેંગ્સની સાથે તાનપૂરો લગેજ હોલ્ડમાં મોકલો. કેબિનમાં લઈ જવો હોય તો અડધી ટિકિટનાં પૈસા ભરો.” એવું વિમાનવાળા ચોખ્ખું કહી દેતા. તે દિવસોમાં હાઈજેકની ઘટનાઓ ખૂબ વધી ગઈ હતી. કોઈને શંકા થતી કે તાનપૂરામાં શસ્ત્ર છુપાવ્યાં હોય, તો કોઈ એમ વિચારતું કે તાનપૂરાની અંદર સ્મગલિંગનો સામાન છુપાવ્યો હોઈ શકે. એટલું સારું હતું કે કોઈએ તાનપૂરો ખોલીને બતાવવાની વાત ન કરી. ફોરેન એક્સચેન્જનાં અભાવમાં તાનપૂરાની ટિકિટ કઢાવવી શક્ય

નહોતી. અંતે એક સખત કાર્ડબોર્ડની પેટી તૈયાર કરાવી. તેમાં ફોમ જેવું મુલાયમ પેકિંગ મટીરિયલ નાખ્યું અને ભગવાનનું નામ લઈને યાત્રા આરંભ કરી. વિમાનમાં બેઠા પછી મારો તાનપૂરો મને પાછો મળ્યો ત્યાં સુધી મારા જીવમાં જીવ નહોતો. બારીની પાસે જગ્યા મળવા છતાં મારું બધું ધ્યાન તાનપૂરા તરફ જ હતું. બાજુમાં કોઈ વાતોડિયો યાત્રી બેઠો હોય તો હું હેરાન થઈ જતી. તે શું પૂછી રહ્યો છે તે પણ હું સમજી નહોતી શકતી, કારણ કે મારું બધું ધ્યાન તો તાનપૂરામાં જ હતું. વિમાન થોડું પણ ઉપર-નીચે થઈ જાય તો ખૂબ ડર લાગતો કે મારો તાનપૂરો ખબર નહીં મને કઈ હાલતમાં મળશે? અમેરિકા અને કેનેડામાં આંતરપ્રાંતીય ઉડાનોમાં અપવાદ રૂપ મારો તાનપૂરો મારી બાજુવાળી સીટ પર બેસી શક્યો. સીટની નીચે મૂકી શકાય એવી જ સાઈઝના પેકેટને કેબિનમાં મૂકવાની અનુમતિ છે અને તેનું સખતાઈથી પાલન કરવામાં આવે છે, એ પણ ઉલ્લેખનીય છે. લગેજ હોલ્ડમાં જો તાનપૂરાને નુકસાન થાય તો તેની ભરપાઈ કરવા ‘ઍર ઇન્ડિયા’ કંપની રાજી નહોતી. જો એવું થાય તો પણ તાનપૂરાને દુરસ્ત (repair) કરવા માટે આપણા ‘મિરજકર’ પણ ત્યાં નથી. ‘તકલાદી (handle with care)’ એવું લખીને સામાન મોકલવો હોય તો તેનું પેકિંગ સારી રીતે કરવું પડે. ઍરલાઈન્સ તરફથી પહેલા તેની માન્યતા પણ લેવી પડે. મજાની વાત એ છે કે તાનપૂરાનો વીમો કરવા કોઈ રાજી નહોતું, તેથી એનો પ્રશ્ન જ નહોતો. મજબૂત પેકિંગ એટલે કે વજનદાર પેટી. તેનું લગેજ કોણ ભરશે? આટલી વજનદાર પેટી ઉઠાવશે પણ કોણ? ત્યાં ફૂલી નથી હોતા, જો મળી પણ જાય તો ભારે ભરખમ પૈસા આપવા પડે, જે મારા માટે ખૂબ મોંઘું હતું. એવામાં એક હાથમાં તાનપૂરો, બીજા હાથમાં કપડાંની બેગ તથા અન્ય સામાન. વજનના લીધે પગ પણ નહોતા ઊપડતાં. દરેક યાત્રી પાસે પોતપોતાનો સામાન, મદદ માટે કોને પૂછીએ? એક બેગ મૂકી આવવાની, પછી બીજી લાવવાની. આખી યાત્રામાં આવું જ કરવું પડ્યું.

શ્રોતા

ભારતીય શ્રોતાઓ સામે જ ગાવું હોય તો અમેરિકા જેવા દૂર દેશ શું કામ જઈએ? ત્યાં વસેલા ભારતીયોમાં જાણકારોની સંખ્યા આંગળીના વેઢે ગણી શકાય એટલી ઓછી છે. અન્ય શ્રોતાઓની પસંદગીનું સંગીત, ફિલ્મીસંગીત અથવા હલકુંફૂલકું સંગીત હોય છે. તેથી ભારતમાં મહેફિલ કરવાનો જે આનંદ છે તે ત્યાં નથી. તેથી હું મારું ધ્યાન વિદેશી શ્રોતાઓ પર જ કેન્દ્રિત કરતી હતી.

લગભગ બધી જગ્યાએ શ્રોતા સમુદાય મિશ્ર પ્રકારનો રહેતો, પરંતુ વિશ્વવિદ્યાલય અને યોગ કેન્દ્રો પર પંચોતેર ટકા શ્રોતા અભારતીય રહેતા. આ મારી ગાયનકલાની સાચી પરીક્ષા હતી. મેં એક વાત તો નક્કી કરી હતી કે ગાયન પહેલા હું ભારતીય સંગીતની સામાન્ય જાણકારી આપીશ. તે પછી હું જે સંગીતનો પ્રકાર પ્રસ્તુત કરતી, તેની વિશેષતાઓ બતાવતી. બંદિશનો અર્થ, સમની જગ્યા, આરોહ-અવરોહ, તાલની માત્રા વગેરે વિષયોની જાણકારી આપવી જરૂરી છે એવું મને લાગ્યું. સંગીત સમજવામાં એનો ચોક્કસ જ લાભ થયો. “કોઈને કંઈ પૂછવું હોય તો કાર્યક્રમ સમાપ્ત થાય પછી પૂછી શકે છે”, એવું હું કહેતી. કાર્યક્રમ પત્યા પછી પૂછવા માટે વધારે તો વિદેશી શ્રોતા જ થોભતા હતા. એમના પ્રશ્નો પણ મજેદાર રહેતા. તેની પાછળ ચિંતન હતું, અભ્યાસ હતો, કંઈક નવું જાણવાની જિજ્ઞાસા પણ દેખાતી. મુખ્ય ગાયન પછી થનારું એ ચર્ચાસત્ર પણ રંગ ભર્યું થઈ જતું.

આ સંદર્ભે હું એક બીજી વાત કહેવા માગું છું. થોડા વર્ષો પહેલા અમેરિકામાં ભારતીય સંગીતની જે મોટી લહેર આવી હતી, તે હવે પૂર્ણતઃ સમાપ્ત થઈ ગઈ છે. આજે જે લોકો ભારતીય સંગીત સાંભળવા આવે છે, એમનામાં ખરેખર રુચિ અને શૈક્ષણિક જિજ્ઞાસા છે. મનોરંજન રૂપે સાંભળવા આવનારાઓની સંખ્યા ખૂબ ઓછી હોય છે.

શરૂઆતમાં ભારતીય કલાકારને અહીંની મહેફિલ થોડી વિચિત્ર લાગી શકે, તે મુખ્યત્વે શ્રોતાઓની સ્તબ્ધતાના કારણે. દિલ ખોલીને દાદ આપનારા ભારતીય શ્રોતા અહીં દુર્લભ છે, તોયે મહેફિલનું મૌન પણ જીવંત, ઘણું બધું કહેનારું તથા કલાકારને ઉત્સાહિત કરનારું, એકાગ્રતા તરફ લઈ જનારું હોય છે. પોતાના કારણે કલાકારની તલ્લીનતા, એકાગ્રતા કે તેની ગાનસમાધિ ભંગ ન થાય તેનું અહીંના શ્રોતા વિશેષ ધ્યાન રાખે છે. કાર્યક્રમ શરૂ થતાં પહેલા જ પોતાનું સ્થાન ગ્રહણ કરી લે. કાર્યક્રમમાં પહોંચતાં મોડું થઈ જાય તો મંચ પર ચાલી રહેલી કૃતિ સમાપ્ત થાય ત્યાં સુધી થોભે. ઊઠીને જવાની મજબૂરી હોય તો પણ ચાલુ ગીત પૂરું થાય પછી જ ઊઠે. કાર્યક્રમ દરમિયાન એકબીજા સાથે ન તો વાતચીત કરે કે ન કોઈ પ્રતિક્રિયા આપે. ખુલ્લા અવાજે વાહ-વાહ પણ ન કહે. પરંતુ તેમની નજરમાં જિજ્ઞાસા અને આનંદ જરૂર દેખાય. કાર્યક્રમ સમાપ્ત થાય ત્યારે એટલી તાળીઓ વગાડે કે તમને સંકોચ થઈ જાય.

સભાગૃહમાં વિદેશી શ્રોતાઓની સંખ્યા વધુ હોય ત્યારે ખ્યાલ, ઠૂમરી સિવાય બીજા શબ્દપ્રધાન સંગીતપ્રકાર સાંભળાવવાનું હું ટાળતી. ભાષા ન સમજાય તો પણ વિદેશી શ્રોતા સ્વરોના ભોક્તા છે, જાણકાર છે. શબ્દોમાં છુપાયેલા ભાવ સમજે છે, એ મારો અનુભવ છે. એક વાર એવું બન્યું કે ભારતીય શ્રોતાઓની સંખ્યા વધારે જોઈને મેં હંમેશાંની જેમ સામાન્ય જાણકારી આપ્યા વગર સીધું ગાયન શરૂ કર્યું અને મહેફિલ સમાપ્ત કરી. ભૈરવી સંપન્ન થયા પછી, એક અમેરિકી વૃદ્ધ મારી પાસે આવીને પૂછવા લાગ્યાં કે, “તમે અંતમાં જે ગાયું તેમાં ‘વ્યાકુળતા’ જેવો ભાવ હતો?” ભાષા ન સમજવાં છતાં શબ્દોના ભાવને સૂરોના માધ્યમથી અચૂક સમજી શક્યાં. ત્યાર પછી ઘણી વખત એ બંદિશ ગાતી વખતે મને તે વૃદ્ધ યાદ આવતાં.

એવું લાગે છે કે, આજકાલ ત્યાંના લોકો ‘યોગ’નાં દીવાના થઈ ગયા છે. ખબર નહીં કેટલા યોગ કેન્દ્રો ખૂલી ગયાં છે. શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યે ત્યાંના લોકોમાં ચાહ છે. ધ્યાન (meditation)માં ભારતીય સંગીતના પ્રભાવ વિશે અલગથી કંઈ કહેવાની જરૂર નથી. કદાચ એટલે જ ગાયન સાંભળતી વખતે સરસ પલાઠી વાળીને, આંખો મીંચીને કલાકારની સાથે શ્રોતા પણ ધ્યાનસ્થ થઈ જાય છે.

દિલ્હીના એક ગાયક તે દિવસોમાં અમેરિકામાં રહેતા હતા. યોગ સંગીતના નામથી તેમણે એક નવો ઉપક્રમ શરૂ કર્યો હતો. એમના એક કાર્યક્રમમાં હું વિશેષ રૂપે ગઈ હતી. એક મોટો સ્ટુડિયો, આછો-આછો પ્રકાશ, ભારતીય બેઠક, શવાસન સહિત અન્ય ઘણાં પ્રકારના આસનબદ્ધ જિજ્ઞાસુ, જેમાં વધારે યુવા શ્રોતા, બે તાનપૂરા, તબલાનો હલકો ઠેકો. સાધુવેશમાં ગાયક આંખો મીંચીને ફક્ત આલાપી કરી રહ્યા હતા. દોઢ-બે કલાક ચાલનારો આ કાર્યક્રમ, એમાં પણ મધ્યાંતર હતો. આ યુવાનો શેની પાછળ પાગલ છે? સંગીત કે યોગ? હું કંઈ સમજી ન શકી. કાર્યક્રમ પછી મેં એમનામાંથી કેટલાક શ્રોતાઓને પૂછ્યું કે, “તમે અહીં કેમ આવ્યા છો? આનાથી તમને શું આનંદ મળે છે?” એમના જવાબ બહુ સંતોષકારક નહોતા, પરંતુ એમના

ચહેરા પરથી તેઓ ખૂબ ખુશ દેખાતા હતા. હું તેનું રહસ્ય આજ સુધી સમજી નથી શકી.

મંચવ્યવસ્થા

ભારતીય કાર્યક્રમમાં પલાઠી વાળીને બેસવું કલાકાર માટે તો જરૂરી જ છે. વિદેશમાં વસેલા ભારતીયો આ વાતને ક્યારેક ભૂલી જાય છે. મંચ પર ખુરશીઓ મૂકેલી હોય, પછી છેલ્લી ઘડીએ મંચ પર શેતરંજી, ગાલીચા બિછાવવા માટે ભાગદોડ મચી જાય. એક વાર તો મારે ફક્ત જમીન પર બેસીને ગાવું પડ્યું. એવી ઠંડી લાગી રહી હતી કે વાત જ નહીં. એમ પણ ત્યાં માઈક્રોફોનની સામે બેસીને ગાવાનો રિવાજ નથી. ત્યાંના લગભગ બધા કલાકારો ઊભા-ઊભા જ ગાયનની પ્રસ્તુતિ આપે છે. ઘણી વાર માઈક હાથમાં લઈને હાવભાવ સાથે દૂમકતા રહે છે. આપણી જેમ એક જ જગ્યાએ બેસીને ગાતા નથી. આ કારણે માઈક માટે બેઠું સ્ટેન્ડ મળવું પણ સુલભ નહોતું. ફરી વખત જાઉં ત્યારે બેસવા માટે આસન અને બેઠું સ્ટેન્ડ સાથે લઈ જવાની વ્યવસ્થા કરવી પડશે, એ વાત મારા ધ્યાનમાં આવી.

ટેપ રેકોર્ડિંગ

વિદેશી શ્રોતા ભૂલથી પણ પરવાનગી વગર ટેપ રેકોર્ડર સાથે નથી લાવતા. આપણા ભારતીય શ્રોતા તો એ પોતાનો જ અધિકાર છે એમ માનીને ચાલે છે. આ રેકોર્ડિંગનો મને એટલો ખરાબ અનુભવ થયો છે, કહીશ તો પણ વિશ્વાસ નહીં આવે. મારા જ ગાયનના રેકોર્ડિંગની ટેપ માગવા માટે મારે વકીલને શોધવો પડ્યો. મોટી ફીઝ આપવી પડી. મનને સંતાપ થયો તે અલગ. અમેરિકામાં પણ કોર્ટ, વકીલ, નોટિસ વગેરે વાતો સહન કરવી પડી. તેના મૂળમાં એક ભારતીય જ હતો, તેનું દુઃખ છે.

કાર્યક્રમનું આયોજન

આપણા કાર્યક્રમ વિદેશમાં પણ થાય એવું લાગવું સ્વાભાવિક છે, પરંતુ કાર્યક્રમની જવાબદારીનો ભાર કોણ લે? કોઈ સંસ્થા દ્વારા તમને આમંત્રણ મળવું જોઈએ અથવા કોઈ 'એમ્પ્રેસારીઓ' (agent) મળવો જોઈએ. ભારતમાં તમે ગમે એટલા ખ્યાતનામ હોવ, પરંતુ ભારતની બહાર પંડિત રવિશંકરે જે ખ્યાતિ મેળવી છે તેની તુલના કોઈ નથી કરી શક્યું. તમારા નામે પૈસા મળશે એ વાત પાક્કી થાય તો જ એજન્ટ મહાશય તમારું જોખમ ઉઠાવે. પછી તેની સાથે જે રીતે કરાર થયો હોય તે રીતે જ તમારે ચાલવું પડે. ફિલ્મી કલાકારોની વાત જુદી હોય છે. એમના નામથી લગભગ ત્યાં રહેતા ભારતીય લોકોની ભીડ તો થઈ જ જાય છે. તમારું નામ અમેરિકી રસિકો સુધી પહોંચાડવું હોય તો ખૂબ જાહેરાત કરવી જરૂરી છે. આ વિજ્ઞાપનોના ખર્ચનું અનુમાન તમે કરી નહીં શકો એટલું ભયંકર હોય છે. એટલા પૈસા ક્યાંથી ભેગા કરવા? અહીં ટી.વી. પર મનોરંજનનાં સારા-સારા કાર્યક્રમો થતા રહેતાં હોય છે. ઘરબેઠાં મનોરંજન! અને તે પણ મફત! લગભગ શનિવારે ભારતીય ફિલ્મો બતાવવામાં આવે છે. ઓછા પૈસામાં મળતું મનોરંજન છોડીને વધુ પૈસા ખર્ચ કરીને ગાયન સાંભળનારા અંતે કેટલા મળશે? ફક્ત ટિકિટ ખરીદવાથી કામ નથી ચાલતું. દૂર-દૂરથી કાર્યક્રમ સ્થળ સુધી આવવા-જવાનો કારનો ખર્ચ, પાર્કિંગનાં પૈસા, બેબી સીટિંગનાં પૈસાનો વ્યય. વળી, તે જ દિવસે પાછા ફરવાનું શક્ય હોય

તો તેમ નહીં તો હોટલમાં રોકવાનો ખર્ચો, ક્યાં તો કોઈ પરિચિતને ત્યાં રોકાવાનો પ્રબંધ કરવો વગેરે. એક કાર્યક્રમની પાછળ કેટલી ઝંઝટ હોય છે. અમેરિકામાં કલાકાર પુષ્કળ પૈસા કમાય છે, તેવી સામાન્ય ધારણા છે, પરંતુ ભારતીય શ્રોતાઓનો પણ સહયોગ મળવો કેટલો મુશ્કેલ છે, તે ત્યાં ગયા પછી જ ખબર પડે.

પોતાની હિંમત પર કાર્યક્રમનું આયોજન કરવું એ ભગીરથી પ્રયાસ છે. એટલું કરવા છતાં પણ તે ગંગા લોકપ્રિયતાની હોય કે ધનની, શ્રોતા પ્રસન્ન થશે કે નહીં, એ કહેવું મુશ્કેલ છે. મોટા પાયે કાર્યક્રમ આયોજિત કરવાનો વિચાર પડતો મૂકવો જ પડે છે. સારા, મોટા, પ્રતિષ્ઠિત હોલનું બુકિંગ વર્ષ-વર્ષ પહેલા કરવું પડે છે. ભાડું પણ ખૂબ વધારે હોય છે. પછી જાહેરાત, આ બધું તમારી આર્થિક શક્તિથી વધારે હોય છે. ઓછા પૈસા આપીને જે હોલ મળે, તે જ લેવાની વિવશતા હોય છે, ક્યાં તો પછી કોઈ વ્યક્તિના મોટા આવાસ પર વ્યવસ્થા કરી કામ ચલાવવું પડે છે.

કાર્યક્રમના આયોજકો બધાને સૂચના મોકલે છે અથવા દૂરભાષ પર સંપર્ક કરે છે. નિમંત્રણ સ્વીકાર કરીને પણ છેલ્લી ઘડીએ કેટલા લોકો આવશે તેનું અનુમાન કરવું પણ મુશ્કેલ હોય છે. પોતપોતાના વીક-એન્ડના કાર્યક્રમ છોડીને સંગીત સાંભળવા આવવા માટે શ્રોતા સંગીતનો સાચો રસિક હોય તો જ આવે.

ભારતની બહાર ભારતીયો માટે મહેફિલ કરવા માટે ગાયનના દરેક પ્રકાર ગાવાની તૈયારી હોવી જોઈએ. કારણ કે, બધા શ્રોતા શાસ્ત્રના જાણકાર નથી હોતા. શક્ય હોય તો બધી ભાષાઓનાં ગીત તૈયાર રાખવાં જોઈએ. શ્રોતાઓમાં ગુજરાતી, બંગાળી, સિંધી, પંજાબી એવા અલગ-અલગ સમૂહ હોય છે. તેમની ભાષામાં ગીત સંભળાવવાથી તેઓ સંતુષ્ટ થઈ જાય છે. પાકિસ્તાની શ્રોતાઓ માટે એક વાર બે કલાકની ગઝલની મહેફિલ કરી, આ વાત પર ભાગ્યે જ કોઈ વિશ્વાસ કરશે. ગઝલ ગાવાનું મને પણ ગમે છે અને તે સમયે જે ગઝલો ગવાતી હતી તેની પોતાની એક વિશિષ્ટ શૈલી હતી, તે લગભગ વધારે રાગ આધારિત રહેતી, વિસ્તારક્ષમ રહેતી, આ પણ એક કારણ તેમાં હતું.

થોડાં વર્ષો પહેલા અમેરિકાસ્થિત શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓ દ્વારા 'વિઝિટિંગ આર્ટિસ્ટ્સ'ને ઘણી સહાયતા મળતી હતી. હવે પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. ઘણા ઉચ્ચ શિક્ષિત લોકો બેરોજગાર છે. વિશ્વવિદ્યાલયોમાં અનુદાન અડધાથી ઓછું કરવામાં આવ્યું છે. આવી પરિસ્થિતિમાં ભારતીય સંગીતમાં કોણ રુચિ રાખશે? રેડિયો અને ટી.વી. પર પણ આ જ સ્થિતિ છે. ત્યાંના કાર્યક્રમ ત્યાંની જનતાની રુચિને અનુરૂપ જ હોય એ સ્વાભાવિક છે. તમારા ખ્યાલ અને ઠૂમરીથી એમને શું મતલબ? ક્યારેક એજ્યુકેશન ચેનલ પર ચાર-પાંચ મિનિટની મુલકાત, તે પણ માનધન વગર. માનધન વગરના કાર્યક્રમ પણ આઠ-દસ મહિના આગળથી નક્કી કરવા પડે છે. તેમાં ફેરફારનો અવકાશ બિલકુલ નથી હોતો.

રેડિયો હોય કે ટી.વી., કાર્યક્રમ પહેલા એ લોકો તમારી પરીક્ષા લેશે, ભલે તેઓ ભારતીય સંગીતથી સંપૂર્ણપણે અજાણ કેમ ન હોય. આવું એટલે કે, આપણા કાર્યક્રમના શ્રોતા પર પડનારા સંભવ્ય પ્રભાવનું પહેલા આકલન કરવું તેમને માટે જરૂરી હોય છે તેથી પહેલા આ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવું જરૂરી છે.

મુલાકાત હોય તો તમને અંગ્રેજીમાં સહજતાથી વાત કરતાં આવડવું જોઈએ. એટલું જ નહીં, મુલાકાત

લેનાર વ્યક્તિના અમેરિકી અંગ્રેજીના શબ્દોચ્ચાર પણ સમજાવા જોઈએ. નહીં તો તે શું બોલી રહ્યા છે, શું પૂછી રહ્યા છે, એ તમને સમજાશે જ નહીં અને તમે ઉત્તર નહીં આપી શકો.

સમીક્ષક

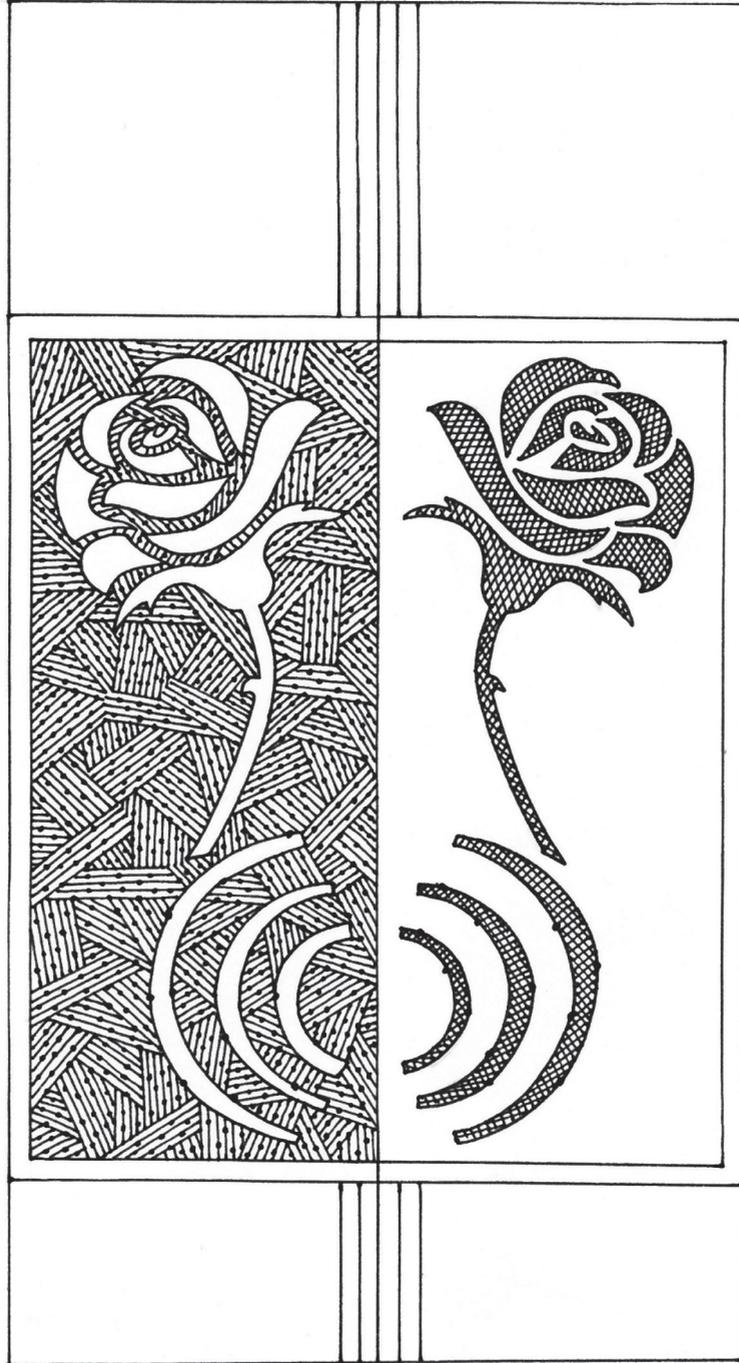
ભારતની બહાર જઈને પૈસા ન મળે તો કંઈ નહીં, પણ પ્રસિદ્ધિ તો મળે, એવી અપેક્ષા રાખવામાં શું ખોટું છે? પરંતુ તે પણ મળવું ખૂબ મુશ્કેલ છે. નાના અને અંગત કાર્યક્રમોને કોણ પ્રસિદ્ધિ આપશે? 'પ્રેસ કોન્ફરન્સ' બોલાવવાનું વિચારો તો તે પણ ખર્ચાળ હોય છે. બાકી ઔપચારિકતાઓ પણ પૂરી કરવી પડે છે. કોઈ પત્રકાર આવવા માટે રાજી પણ થઈ જાય તો તે સ્પષ્ટ કહેશે કે, "ભારતીય સંગીત વિશે હું કંઈ નથી જાણતો, હું એના વિશે શું લખું? તમારું ગાયન સાંભળતી વખતે મને શું અનુભૂતિ થઈ તે ભલે લખી શકું પણ શાસ્ત્રોનું મારું જ્ઞાન શૂન્ય છે."

વિદેશ જઈને કાર્યક્રમ કરતી વખતે સામે આવનારી સંભવિત મુશ્કેલીઓ તરફ દૃષ્ટિપાત કરવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો છે. મને વિશ્વાસ છે કે મારા અનુભવોથી મારાં કલાકાર ભાઈ-બહેનોને ચોક્કસ જ લાભ થશે. ફક્ત એક જ પ્રવાસમાં ઘણું બધું હાંસલ નથી થતું. ફક્ત પૈસાની દૃષ્ટિએ જ નહીં તો કલાપ્રસારની દૃષ્ટિએ પણ. તેથી વારંવાર વિદેશભ્રમણ જરૂરી છે. ધ્યાનમાં રહે કે પં. રવિશંકરની આજની ખ્યાતિ અને પ્રતિષ્ઠા તેમની ગત અનેક વર્ષોની કઠોર મહેનતનું ફળ છે.

મારા પહેલા વિદેશપ્રવાસ પછી મેં થોડા-થોડા સમયે વિદેશના ઘણા પ્રવાસ કર્યા છે. બધી પરિસ્થિતિઓમાં વધારે પરિવર્તન આવ્યું હોય એવું નથી, પરંતુ ઉલ્લેખનીય વાત એ છે કે નવો જાણકાર શ્રોતા વર્ગ તૈયાર થઈ રહ્યો છે. ત્યાંના નિવાસી અમેરિકાના હોય કે કેનેડાના, સતત વધતાં પ્રમાણમાં તેઓ ભારતીય સંગીતના અધ્યયનમાં રુચિ લેવા લાગ્યા છે. કંઠ્ય સંગીતને લઈને એમનામાં વધુ જિજ્ઞાસા દેખાઈ રહી છે. જૉન હિગિન્સે તો કણ્ઠાટક સંગીત શીખીને ભારતમાં પણ વ્યાવસાયિક ગાયક તરીકે ઓળખ બનાવી છે. એવા અનેક જૉન હિગિન્સ ત્યાં તૈયાર થવાની રાહમાં ઊભેલા છે. ભારતીય સંગીતશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરનારા તો ત્યાં ઘણાં છે. ગત થોડા વર્ષોમાં પાશ્ચાત્ય સંગીતકારો દ્વારા લખાયેલા અનેક ગ્રંથ પણ પ્રકાશિત થયા છે.

કાર્યક્રમોના આયોજકોમાં વધારે ભારતીયો જ છે. આવા અનુભવી આયોજકોનો પણ એક નવો સમૂહ બની રહ્યો છે. કલાકારના આગમન પહેલા જ જે ગામોમાં કાર્યક્રમ થાય છે તેની સૂચી, સભાગૃહ, જાહેરાત તથા અન્ય જરૂરી વાતોનો પ્રબંધ સુનિયોજિત હોવાના કારણે સંગત કલાકારો સહિત ગાયકોને આમંત્રિત કરવાનું કામ આયોજક કરવા લાગ્યા છે.

આ બધી વાતોનો વિચાર કરવા છતાં શારીરિક શ્રમ તથા આર્થિક મુસીબતોને નજરઅંદાજ કરીને સમય આપનારા કેટલા ભારતીય અથવા અભારતીય આયોજક અને શ્રોતા આવનારા દિવસોમાં મળી શકશે અને તેમનો ઉત્સાહ ક્યાં સુધી ટકી રહેશે વગેરે વાતો જ અમેરિકામાં ભારતીય સંગીત તથા મહેફિલો તેનું ભવિષ્ય નક્કી કરશે.

વિધિ અને સંગીત

રાહુલ દેશપાંડે

કાયદો અને સંગીત

“વિજ્ઞાન અને કાયદાના સ્નાતક હોવા છતાં તમે વ્યાવસાયિક ગાયિકા કેવી રીતે બન્યાં?” મને ઘણી વાર આવું પૂછવામાં આવે છે.

મારો જવાબ હવે મને કંઠસ્થ થઈ ગયો છે. “પ્રત્યેક વિષયમાં મને રુચિ છે એ વાત સાચી છે, પરંતુ મને મહેફિલમાં પણ તમે લોકોએ જ ધકેલી છે, આવકારી છે, અપનાવી છે. તમે લોકોએ પૈસા આપીને મારું ગાયન સાંભળ્યું ન હોત તો કદાચ આજે હું કોર્ટમાં દેખાતી હોત.”

કારણ કંઈ પણ હોય, કેટલાક લોકો વિચારે છે કે કાયદા અને સંગીતનું મેં અધ્યયન કર્યું છે તો આ બંનેનો કોઈ પારસ્પરિક સંબંધ પણ હશે. તેમની આ ધારણાનાં કારણો જ વિધિ અને સંગીતવિષય પર એક જગ્યાએ મારે બોલવું પડ્યું અને હવે હું લખી રહી છું.

એટલી વાત તો સાચી છે કે મારી વિજ્ઞાન અને કાયદાના શિક્ષણની પૃષ્ઠભૂમિના કારણે સંગીત પ્રત્યે મારો દષ્ટિકોણ ખુલ્લી આંખે જોવાનો રહ્યો છે. પરંપરાગત આવનારી દરેક વસ્તુને હું મારી રીતે તપાસવા-પારખવા લાગી. વર્તમાનના બદલાતા સંદર્ભો હું તેમની સાર્થકતા શોધવા લાગી.

દિક્ (અવકાશ) અને કાળનું પરિણામ

કાયદાનો અને કલા બંનેનો વ્યાપક અર્થ છે. માનવનિર્મિત સંસારમાં જ નહીં, પરંતુ ઈશ્વરનિર્મિત સંસારમાં પણ કાયદાકાનૂન તો છે જ. કલાની પણ આ જ સ્થિતિ છે. તેથી જ વિધિની સીમા ક્યાં પૂરી થાય અને કલાની સીમાની ક્યાંથી શરૂઆત થાય, તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

સંગીતથી જોડાયેલા ઘણાં ક્ષેત્ર છે. આજના યંત્રયુગમાં અભ્યાસ અને ચિંતનનાં પોતપોતાના વૃત્ત બની ગયાં છે. પોતાના વર્તુળમાં રહેવા છતાં પણ એમના બીજા ક્ષેત્રો સાથે કંઈક ને કંઈક સંબંધ તો રહે જ છે. એક વગર બીજાનું અસ્તિત્વ જ નથી. એ આજના સમૃદ્ધ જીવનનું મૂળ છે.

પ્રકૃતિના કાયદા એટલે અવકાશ (space) અને સમય (time) આ બંને તત્ત્વોનો સંગીત સાથે નજીકનો સંબંધ છે. સંગીતનો સ્વર એટલે કે અવકાશ અને લય (તાલ) એટલે કે કાળ (સમય).

પ્રકૃતિમાં જોવા મળતી પ્રમાણબદ્ધતાનો નિયમ કે કાયદો, સંગીતનો પણ આધાર છે. આ કાયદાના ઉલ્લંઘનથી પ્રકૃતિ અને સંગીત બંને બેસૂર અને બેતાલ થાય, એ વાસ્તવિકતા છે.

માનસિક વ્યાપાર

સંગીતના અસ્તિત્વની અનુભૂતિ નાદથી થાય છે અને લયના આઘાતની અનુભૂતિ પણ નાદથી જ થાય છે. વિજ્ઞાને એ નાદની શોધ કરી અને ભૌતિકશાસ્ત્રથી સંગીતનો સંબંધ જોડાઈ ગયો. તેથી સ્પષ્ટ છે કે કંઈ સંગીતમાં નાદના ઉત્પત્તિ-સ્થાનોનું મહત્ત્વ છે તથા વાદ્ય સંગીતથી પણ શરીરનો નજીકનો સંબંધ છે, તેથી તેના કારણે કોઈ શારીરિક વિકૃતિ ન આવે તેનું સતત ધ્યાન રાખવું પડે છે. શરીર, શાસ્ત્ર અને સંગીતનો સંબંધ આ રીતે છે.

કલા વ્યાપાર માનસિક સ્તર પર ચાલે છે તેથી સંગીતમાં મનોવિજ્ઞાન અને યોગવિજ્ઞાનને પણ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે.

એ રીતે સંગીતની નજીક એવા અનેક ક્ષેત્ર છે. જ્યાં શાસ્ત્ર હોય ત્યાં નિયમ અને કાયદા હોય જ છે, કાયદાની સાથે કલા પણ આવે છે. એ દષ્ટિએ ન્યાયાલયના કાયદા અને સંગીતકલા આમ તો પરસ્પર વિરોધી હોવા છતાં એકબીજાની નજીક છે એમ લાગે છે. વર્તમાનમાં સમૃદ્ધ માનવજીવનના તે જરૂરી અંગ સાબિત થયાં છે. કાયદાએ માનવજીવનનું, તેની ભૌતિક સુવિધાઓનું રક્ષણ કર્યું છે તો કલાએ આત્મિક સુખનું પરિપોષણ કર્યું છે.

સંગીતના કાયદા

સંગીત અને કાયદામાં કોઈ સમાનતા છે ખરી? તેનો કોઈ સંબંધ છે ખરો? એવી ઘણી વાતો વિચાર કરવાથી ઊભરી આવે છે. પ્રકૃતિ અને સમસ્ત પ્રાણી માત્રની દરેક હિલચાલમાં સંગીત ભરેલું છે. તેની અનુભૂતિ આદિમાનવને થઈ અને સંગીતકલાની ઉત્પત્તિ થઈ. સંગીત એટલે કે સ્વર અને લયનો ભાવ-સંયોગ. મનની સૂક્ષ્મતમ સંવેદનાઓને સ્પર્શ કરવાની શક્તિ સંગીતમાં છે. મનુષ્યે તેનો અનુભવ કર્યો છે. તેથી જ જ્યાં-જ્યાં શબ્દ નિર્બળ બન્યા ત્યાં તેમણે સ્વરોનો આશ્રય લીધો છે.

હજારો વર્ષોના કાળપ્રવાહ દરમિયાન સંગીતકલાએ જરૂરિયાત અનુસાર અનેક રૂપ ધારણ કર્યાં છે. બીજાના મનોરંજનનો ઉદ્દેશ્ય સામે રાખીને જ્યારે સંગીત વિકસવા લાગ્યું ત્યારે કલાકાર અને શ્રોતા એવા બે ઘટક નિર્મિત થયા. કલાકાર-શ્રોતાનો સંબંધ જ્યારે અસ્તિત્વમાં આવ્યો, તે જ સમયે મહેફિલનું બીજારોપણ થયું. આજે મહેફિલનું અતિ મોહક રૂપ આપણને જોવા મળે છે. અહીં સ્વર છે, નશો છે તેમ જ વ્યવહાર અને આચાર પણ છે.

હાઉસ ઓફ જજસ

આજની મહેફિલમાં આયોજક, કલાકાર, શ્રોતા અને સમીક્ષક એવા ચાર ઘટક હોય છે. આ ઘટકો દ્વારા વ્યાવહારિક અને કલાત્મક સ્તર પર પોતપોતાની જવાબદારીઓનું વહન થાય ત્યારે જ મહેફિલ સર્વાર્થ રૂપે સફળ બને છે.

કલાત્મક સ્તર પર થનારો વ્યવહાર મુખ્યત્વે કલાકાર અને શ્રોતાની વચ્ચેનો હોય છે. બંનેનો સંવાદ જેટલો વધારે ભાવપૂર્ણ રહેશે તેટલો જ મહેફિલનો રંગ જામશે. પ્રત્યક્ષ મહેફિલ સમયે રંગતને પ્રમાણરૂપ માનીને

કલાના સ્તર પર આ વ્યવહાર વ્યવસ્થિત સંપન્ન થયો છે કે નહીં, તે જોવાનું કાર્ય ફક્ત શ્રોતાનું હોય છે. ન્યાય કરનારા પોતે શ્રોતા જ હોય છે.

અદાલતમાં એક જ ન્યાયાધીશ અથવા ‘બેચ ઓફ જજ્જસ’ની સામે ઊભા રહેવાનું હોય છે, પરંતુ મહેફિલની આ કોર્ટમાં ‘હાઉસ ઓફ લિસનર્સ’ની સામે ઊભા રહેવું પડે છે. દરેક શ્રોતાની રસિકતાનું સ્તર, સંગીતવિષયક જ્ઞાનનું સ્તર, દષ્ટિકોણ તથા પસંદગી અલગ-અલગ હોય છે. તેના લીધે કલાકારની જવાબદારી હજુ વધી જાય છે. આ અદાલતનો નિર્ણય પણ ત્વરિત હોય છે. શિક્ષાની સુનાવણી તરત થાય છે. દાદની વહેંચણી થાય છે અથવા શ્રોતા ઊઠીને જવા લાગે છે. અપીલનો તો સવાલ જ નથી હોતો. પરિણામ સ્વરૂપ દરેક મહેફિલ કલાકારની દષ્ટિએ નવી ટ્રાયલ હોય છે. કલાકાર આરોપીનાં પિંજરામાં તો શ્રોતા ન્યાયાસન પર વિરાજમાન હોય છે. મહેફિલની આ અદાલત તેથી જ ન્યારી (વિચિત્ર) છે.

સુસંવાદ મહત્વપૂર્ણ

સંગીતકાર સ્વર અને લય સાથે બેઈમાની નથી કરી શકતો, પરંતુ શ્રોતાઓની અભિરુચિ પ્રમાણે તેને પોતાના કલાવિષ્કારમાં થોડું પરિવર્તન કરવું પડે છે. શ્રોતાઓની પસંદગી પ્રમાણે તેને પોતાની પ્રસ્તુતિ આપવી પડે છે. તેવી જ રીતે ન્યાયાધીશ અને વકીલ, કાનૂન અને ન્યાયના સિદ્ધાંતોમાં બંધાયેલા હોય છે. જે પરિસ્થિતિમાં સંબંધિત પ્રકરણ અદાલતની સામે આવ્યું છે, તે પરિસ્થિતિ તથા તેનાથી જોડાયેલ વ્યક્તિની આશા-અપેક્ષાનો વિચાર કરીને રાય બનાવવી પડે છે. પ્રકરણની પ્રસ્તુતિ અથવા ફેસલો આપવો એ કાર્યક્રમની ઉત્તમ પ્રસ્તુતિ આપવા જેવું જ મુશ્કેલ કાર્ય છે. સુસંવાદનું તત્ત્વ બંનેમાં પોતપોતાની જગ્યાએ મહત્વપૂર્ણ હોય છે.

કાનૂન અને સંગીત વચ્ચે સમાનતાનું ક્ષેત્ર એટલે કે વ્યાખ્યા (interpretation)ની કલા. કાનૂનની ભાષાને શબ્દોના ચોક્કસ અર્થની એક સરહદ હોય છે, તો પણ વ્યક્તિ પ્રમાણે અલગ-અલગ અર્થ કાઢવામાં આવે છે. સ્થાપિત સરહદને તોડવાનો પ્રયાસ થાય છે. શબ્દાતીત અર્થની શોધ કરવામાં આવે છે અને તે જ રીતે કાનૂની ભાષાનું સંગીત નિર્મિત થાય છે. કાનૂન અને જનહિતમાં પણ એક સંવાદ સ્થપાય છે.

કાનૂનની ભાષામાં શબ્દોનું જ મહત્ત્વ છે તો શાસ્ત્રીય કંઠ્ય સંગીતમાં શબ્દ ઘણી વાર અડચણ રૂપ બની જાય છે. કાનૂની ભાષામાં જે સ્પષ્ટતા, ચોક્કસતા હોવી જરૂરી છે તે પ્રત્યક્ષ ગાનક્રિયામાં પ્રયુક્ત શબ્દો માટે જરૂરી નથી. કંઠ્ય સંગીતમાં શબ્દના ઉચ્ચારમાં વૈવિધ્ય, લયાવિષ્કાર અને શબ્દોથી અભિવ્યક્ત થનારી ભાવનાઓનો આધાર હોય છે, કાયદામાં શબ્દોના આધારથી જ પગલાં ઉઠાવવાં પડે છે.

કાનૂની ભાષામાં વૈશ્વિકતા છે. સંગીતની ભાષા વિશિષ્ટ પ્રદેશ પ્રમાણે અલગ-અલગ હોઈ શકે છે. શબ્દ એ જ હોઈ શકે, તો પણ સૂચિત અર્થ તથા તેની વ્યાપકતા જુદી-જુદી હોઈ શકે છે.

આ જ સંદર્ભે સંગીતનું શાસ્ત્ર જ્યારે બનવાની પ્રક્રિયામાં હતું ત્યારે તેમાં નિયમ આવ્યા. અમુક રાગમાં અમુક સ્વર, અમુક તાલમાં આટલી જ માત્રા, ખ્યાલનું સ્વરૂપ આવું જ હોય, તો ઠૂમરીનું અલગ હોય. નિયમોનું બંધારણ બન્યું. તે બંધારણની સીમાને પાર કરીને જે બહાર નીકળ્યા તે પ્રતિભાવન કલાકાર સાબિત થયા. સીમામાં જે બંધાયેલા રહ્યા, તેમણે સંગીતના આત્માને ખોયો, તેમને મહેફિલની બહાર કરી દેવામાં આવ્યા.

સ્વર અને લયના માધ્યમથી સંગીતકારે રાગમાં નિહિત ભાવ અને સૌંદર્યનું નિર્દેશન કરવાનું હોય છે. સ્વયંની ભાવ અનુભૂતિ, સૌંદર્ય અનુભૂતિ અને શ્રોતાઓ સુધી પહોંચવાનું કાર્ય કલાકાર પોતાના સંગીતના માધ્યમથી કરે છે. ભાવનાઓનું શુદ્ધીકરણ, ઉદાત્તીકરણ કરી શ્રોતાઓ અને પ્રેક્ષકોને ઉચ્ચસ્તર પર લઈ જવાં – એ બધી કલાઓનો અને સાહિત્યનો ઉદ્દેશ્ય છે, એવી એરિસ્ટોટલની માન્યતા છે.

દુર્બળ કાનૂન

દરેક કાયદા સ્નાતક એક નિષ્ણાત વકીલ હોય તેવું જરૂરી નથી. તે જ રીતે દરેક સંગીત વિશારદ, અલંકાર અથવા એમ.એ., પીએચ.ડી., ઉપાધિકારક મહેફિલના કલાકાર હોય તે પણ જરૂરી નથી. લોકોની સામે કોઈ પણ વાતનું પ્રદર્શન કે પ્રસ્તુતિ એ એક જુદી કલા છે. એ જ રીતે ઉત્તમ વકીલ કે કલાકાર તે ઉત્તમ શિક્ષક હોય એવું નથી. બંને ક્ષેત્ર ભિન્ન છે.

અદાલતમાં ક્રિમિનલ અને સિવિલ એવી બે શાખાઓ હોય છે, તેવી રીતે સંગીતમાં શાસ્ત્રીય સંગીત અને લલિતસંગીત એવા બે પ્રકાર હોય છે. બંનેમાં કલાકાર અલગ, શ્રોતા અલગ, કારણ કે બંનેની જરૂરિયાતઓ અને આવિષ્કાર પણ ભિન્ન હોય છે.

સંગીતના ક્ષેત્રમાં નૈતિક કાયદા હોય છે. અદાલતના કાયદા વ્યાવહારિક હોય છે. સંગીતના કાયદાને લીધે કલાકારને તથા કલાને એક હદ સુધી સ્થિરતા ચોક્કસ જ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ કલાત્મક સ્તર પર આ કાયદા દુર્બળ સાબિત થાય છે. સંગીતના ક્ષેત્રમાં જે નૈતિક આચાર છે તે કાનૂનની પહોંચની બહાર છે. કાનૂનનું જોર નીતિમત્તા પર હોય છે, પરંતુ તેના રસ્તે ચાલવું કે ન ચાલવું તે વ્યક્તિ પર નિર્ભર હોય છે.

પ્રત્યક્ષરૂપે સંગીતમાં અશ્લીલ, બીભત્સ એવું કંઈ નથી હોતું. શબ્દોથી કે દેહભાવની સહાયતાથી તે અશ્લીલ થઈ શકે છે. કાનૂનમાં અશ્લીલતા એક ગંભીર વાત છે.

કારણ કંઈ પણ હોય, સંગીતમાં કાનૂનની બંદિશનાં કેટલાક અપવાદરૂપ ઉદાહરણ ઇતિહાસમાં જોવા મળે છે. કહેવાય છે કે ઔરંગઝેબના સમયે સંગીતની અંતિમયાત્રા કાઢવામાં આવી હતી. થોડા સમય પહેલા કોઈક કોમ્યુનિસ્ટ દેશમાં વિશિષ્ટ પ્રકારનું સંગીત ગાવા-વગાડવા પર પ્રતિબંધ હતો; આખરે ત્યાંના કલાકારોએ પોતાના સંગીત માટે બીજા દેશમાં જઈને આશરો લેવો પડ્યો. તે જ રીતે અફઘાનિસ્તાનમાં તાલિબાને બધી કલા અને શિક્ષણનો નિષેધ કર્યો હતો. કાયદાઓનાં બંધનોમાં સંગીત ક્યારેય ફસાયું નથી. તે પોતાના માર્ગ પર ચાલતું રહ્યું છે. જે સંગીતનો સામાજિક બહિષ્કાર થયો, તે બધા કાળચક્રમાં અદૃશ્ય થઈ ગયા.

સંગીતનું વ્યાપારીકરણ/ વ્યવસાયીકરણ

ગત કેટલાક વર્ષોમાં મહેફિલને બજારવાદનો સ્પર્શ થવાથી તે ક્ષેત્રમાં કેટલીક અનિષ્ટ વાતોએ પ્રવેશ કર્યો છે. અદાલતમાં અમીન કે નાહરની જેમ સંગીતના આયોજક અને સમીક્ષકને જરૂરિયાતથી વધારે મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે. પૈસા અને નામની પાછળ પડેલા કલાકારો થોડા વધુ પ્રમાણમાં આ બજારવાદનો શિકાર બન્યા છે.

સંગીતનું ક્ષેત્ર પણ ભ્રષ્ટાચારની દુષ્ટતાથી અદૂતું નથી રહ્યું. તેનું પ્રમાણ ધીરે-ધીરે વધી રહ્યું છે. હીન

અભિરુચિની, દેખાડાની વાતો પ્રત્યક્ષ કલાવિષ્કારની સુંદરતા પર ધબ્બો લગાવી રહી છે, શ્રોતાઓની રુચિ, તેમની જોવાની દૃષ્ટિને દૂષિત કરવામાં સહાયરૂપ થઈ રહી છે. વધુ સારા પરિણામ માટે વકીલ અભિનયને અપનાવે છે, દેખાડો ઊભો કરે છે, જરૂર હોય તો પ્રેક્ષાગૃહમાં પોતાના લોકોને બેસાડે છે. એ જ રીતે આ પ્રકારની આ બધી વાતો હવે મહેફિલમાં પણ થવા લાગી છે.

સંગીત એજન્ટ

સંગીતના વ્યાપ્ત બજારવાદ (commercialism)નું એક પરિણામ, એટલે કે સંગીત ક્ષેત્રમાં એજન્ટ, કાર્યક્રમ પ્રબંધન (event management) સંસ્થાઓ જામવા લાગી છે. કલાકારોને કાર્યક્રમ અપાવવો, તેમને મંચ પર આગળ લાવવા, તેમની જાહેરાત કરવી વગેરે વાતો આ મુનીમોનાં હાથમાં હોવાના કારણે તેમનું મહત્ત્વ દિવસે-દિવસે વધી રહ્યું છે. ન્યાયાલયના પ્રાંગણમાં પણ ટાઉટ વર્ગ (દલાલ) દેખાય છે.

મુનીમો (agents)નો હજુ એક પરિષ્કૃત ફેશનવાળો વર્ગ પ્રતિષ્ઠિત સમાજમાં છે. સંગીતકલા માટે નહીં, પરંતુ કોઈ વિશિષ્ટ ઘરાના અથવા કલાકારના દીવાના થઈને તેના ખોટાં ગુણગાન કરવાવાળો અને સામાન્ય શ્રોતાઓને અજાણતામાં ભ્રમિત કરવાવાળો આ વર્ગ ધીમે-ધીમે આગળ વધી રહ્યો છે. વ્યાવહારિક રૂપે વ્યાવસાયિક ન હોવા છતાં પોતાની સામાજિક પ્રતિષ્ઠાનો આ જુદી રીતે ઉપયોગ કરનારા વિશેષજ્ઞોનો વર્ગ સંગીતકલા અને વ્યાવસાયિક કલાકારને જુદી રીતે પ્રભાવિત કરી રહ્યો છે. ન્યાયના ક્ષેત્રમાં પણ પોતાની સામાજિક પ્રતિષ્ઠાનો ઉપયોગ કરી હસ્તક્ષેપ કરવાવાળો વર્ગ છે જ.

સંગીતમાં વર્ણભેદ

કાનૂનની દૃષ્ટિમાં દરેક વ્યક્તિને સ્વાતંત્ર્ય, સમાન અધિકાર હોવા છતાં ખરેખર એવું નથી હોતું. ઉચ્ચવર્ણ અને નીચવર્ણનો ભેદ હોય જ છે. સંગીતના ઘરાનામાં પણ આ ભેદભાવ કરવામાં આવે છે. જે ઘરાના માટે અધિકારથી બોલનારા, લખનારા પ્રતિષ્ઠિત લોકો આગળ આવે છે, તેઓ એ ઘરાનાને શ્રેષ્ઠ સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેનાથી વિપરિત આ રીતનું આભામંડળ ન હોવાવાળા ઘરાના તરફ ઉપેક્ષાથી જોવામાં આવે છે. કલાકારોના વિષયમાં પણ આવું જ કહી શકાય. કોઈ કલાકારનો પ્રશંસક વર્ગ કેટલો મોટો છે, તેમનું સામાજિક સ્તર શું છે, તેના આધારે કલાકારની શ્રેષ્ઠતા નક્કી થાય છે. એવા કલાકારોની સારી-ખરાબ બધી વાતોનું સમર્થન પણ કરવામાં આવે છે.

ન્યાયાસન પર વિરાજમાન મહત્તમ શ્રોતા અને સમીક્ષક સંગીતના શાસ્ત્ર અને નિયમોથી લગભગ અજાણ હોય છે. તેનાથી ન્યાયની અપેક્ષા કેવી રીતે કરી શકાય? કાનૂન દ્વારા સંગીતને, સંગીતકારને એવું કોઈ સંરક્ષણ હજુ સુધી મળ્યું નથી.

ન્યાયાલય દ્વારા એક સંગીત શાળા સ્થાપવી જરૂરી બની ગઈ છે. સજા સંભળાવવાના જે અનેક પ્રકાર છે, તેમાં વિશેષ સંગીત ક્ષેત્રના ગુનેગારો માટે વિશિષ્ટ સંગીત સાંભળવા, સંભળાવવા, શીખવા, શિખવાડવાની સજાનું પ્રાવધાન કરવામાં શું તકલીફ છે?

જીવનદાયી સંગીત

ગુનેગારીની તરફ જોવાના નવા દષ્ટિકોણના કારણે કારાવાસ, ગુનેગારોને સજા આપવાના હેતુથી નહીં, પરંતુ તેમને સમાજથી દૂર રાખવા માટે હોય છે, સજાનો ઉદ્દેશ્ય ગુનેગારને સુધારીને તેને સમાજ ઉપયોગી બનાવીને તેને સમાજમાં પુનર્વાસિત કરવાનો છે. “ન્યાયાધીશ સમાજનો ડૉક્ટર હોય છે,” એવો એરિસ્ટોટલનો મત છે. કાનૂનની જાળમાં ફસાયેલા મનુષ્યનું ભવિષ્ય સુધારવું એ સમાજની નૈતિક જવાબદારી છે.

કાયદો અને સંગીત બંનેનું ઉદ્દેશ્ય વ્યક્તિ અને સમાજનું હિત જોવામાં હોય છે, જ્યાં કાનૂનની પરિસીમા સમાપ્ત થાય છે, ત્યાંથી સંગીતની સીમા શરૂ થાય છે. મનુષ્ય ગુનેગાર બને, તો કાનૂન સજા સંભળાવશે, પરંતુ તે ગુનેગાર ન બને એ દિશામાં કંઈક કરવું તે એના ગજાની વાત નથી.

સંગીતમાં નિહિત દૈવીશક્તિ મનુષ્યના મન પર યોગ્ય પરિણામ સાધે છે. સંગીતના કારણે મનુષ્યના આચાર-વિચારમાં પરિવર્તન શક્ય છે. સંગીત સંસ્કૃતિનો શણગાર કરે છે તો સંસ્કૃતિ મનુષ્યનો શણગાર કરે છે. મનોવિકાર દૂર કરનારા શાસ્ત્ર તરીકે સંગીતના મહત્ત્વને અવગણી ન શકાય.

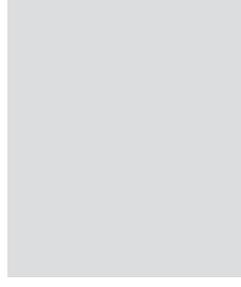
કાનૂન અને સંગીત બંને જ વધુમાં વધુ વ્યાપક બને તેવો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. માનસિક સ્તર પર થનારી હિલચાલને પણ સ્પર્શ કરવાની ક્ષમતા એમનામાં હોવી જોઈએ, જેનાથી જનમાનસ વધુ નીરોગી અને સશક્ત થવાની સંભાવના ઊભી થાય, ત્યારે જ કાનૂન અને સંગીતમાં સાચા અર્થમાં નિકટતા વધશે તથા એમનામાં એક નજીકનો સંબંધ સ્થાપિત થશે.

સામાજિક જવાબદારી

કાનૂન એક જીવનપદ્ધતિ છે, કલા એક માનસિક અવસ્થા છે. કાનૂન કોઈ વ્યક્તિ વિશેષ માટે ન હોઈ શકે, તે હંમેશાં સમૂહ માટે, જનતા માટે હોય છે. કલા પહેલા વ્યક્તિ માટે હોય છે, પછી જનતા માટે. કાનૂનનો ઉદ્દેશ સમાજમાં સુવ્યવસ્થા લાવવાનો હોય છે, તો કલાનું લક્ષ્ય માનસિક સંતોષ સાધવાનું હોય છે. કાનૂન દ્વારા લાવવામાં આવેલું પરિવર્તન બધા માટે અને ચોક્કસ સ્વરૂપનું હોય છે, તે જબરજસ્તીથી લાદી પણ શકાય. કલાના માધ્યમથી થનાર પરિવર્તન સ્વૈચ્છિક અને ચિરકાલીન હોય છે.

કલાકારનું સ્તર સમાજનું એક સંવેદનશીલ સ્તર છે, એ સ્તર હંમેશાં ચેતનામય રહે, સક્રિય રહે એ સમાજનું જવાબદારી છે. સમાજને અનુશાસિત કરવાનું જવાબદારી કાનૂનનું છે.

સમાજવ્યવસ્થા સાથે ધર્મની અવધારણા થઈ. ધર્મ અને કાનૂનનો શરૂઆતથી નજીકનો સંબંધ રહ્યો છે. તેવી જ રીતે ધર્મ અને કલા, વિશેષ કરીને સંગીતકલાનો હંમેશાં સાથ રહ્યો છે; પરંતુ કાનૂન અને સંગીતમાં કોઈ જાહેર સંબંધ ન હોય તે અજબ વાત છે.

શોધ

નાદ સમુદ્રના તળમાં
શોધી રહી છું સૂરોનાં મોતી.
ગાતા યાત્રીના હાથે
કોણે આપી આ બુઝાયેલી વાટ?

ડાઘ આપ્યો ગળા પર
સૂરોની મોહજાળ.
આત્માથી થોડો જ તો દૂર છે
ભયનો સાગર.

ઉલ્કાપાતની સાક્ષી ચાંદની
લઈ હાથોમાં પ્રકાશ.
ચાલવા લાગું છું, પુનઃ
છે સ્વરની તલાશ.

